

Lines of Friendship

Lines of Friendship

Art Historical Essays
Commemorating Robert-Jan te Rijdt (1955-2024)

Edited by

Charles Dumas
Charles Kang
Marleen Ram
Gajus Scheltema

Primavera Pers, Leiden 2025

Preface

BY THE EDITORS

This publication, originally intended as a *Festschrift* or *Liber Amicorum* for Robert-Jan te Rijdt, was to be presented to him on his seventieth birthday on 11 August 2025. Unfortunately, the project took on a different character when, in October 2024, it became obvious that he would no longer make that birthday. Although the guiding principles for the *Festschrift* remained the same, namely to honour a great scholar, an art historian with an unrivalled knowledge of Dutch art of the eighteenth and nineteenth centuries, and to thank him for his continued willingness to share his knowledge, it also became a book to commemorate Robert-Jan and to express how much he will be missed.

The book was meant to be a surprise, but having heard the terrible news of Robert-Jan's impending departure, we decided to inform him about our intentions. The fifteen articles that were already finished at that time were printed, bundled, and presented to him, along with a list of the names of all participants. Robert-Jan was delighted with the initiative, read the printed articles with eagerness and sometimes made (orally) corrections and additions to them.

In the end, no fewer than 57 authors from the Netherlands, Belgium, Germany, France, the United Kingdom, and the United States have contributed. Their 55 essays (two essays are written by two persons) are in English and Dutch, in the latter case accompanied by an English summary. Altogether, it has become a wide ranging publication, covering subjects from the late sixteenth century to the present day, but with a strong focus on the eighteenth century, which Robert-Jan loved so much. Manifestations of all visual arts are represented: paintings, drawings, prints, sculpture, applied arts, and garden architecture. And although the emphasis is on Dutch art, other European movements are also present, with examples from the Flemish, German, French, Italian, and Norwegian schools. Many traditional subjects are covered: topographical representations, landscapes, church interiors, genre scenes, portraits, figure studies, animals, book illustrations, etc.

While several essays have been devoted to the three most important Dutch artists of the eighteenth century, Jacob de Wit (1695-1754), Cornelis Troost (1696-1750), and Aert Schouman (1710-1792), there are also contributions dealing with little known draughtsmen from that century, such as Jan Ruijter (1685-1744), Aaron Santcroos (1727/28-1795) and Henricus Antonius Baur (1736-1820). Also included are four small articles, so-called *Miscellanea*, written by Robert-Jan himself, which had not been published previously. Together with an extensive In Memoriam and a complete list of Robert-Jan's publications, this book is intended as a memento to our much appreciated friend. We trust that it will commemorate Robert-Jan with respect and dignity.

We would like to sincerely thank all authors for participating and for the enthusiasm with which they wrote their essays. A publication such as this would never have seen the light of day without the financial support of many institutions and individuals. Our thanks therefore go to all those who contributed financially: main sponsors, secondary sponsors, patrons, benefactors, donors, supporters, contributors, and subscribers. Finally, our thanks go to Evelyn de Regt, director of the Primavera Pers, and her staff who made this publication possible, kept it on track, and turned the manuscript into a beautifully designed book.

Contents

Preface — by the Editors	5
Sponsors and Subscribers	11
Remembering Robert-Jan — by Charles Dumas	15
Robert-Jan and the Studio Estate of A.C. Hauck and Cs. Bakker — by Wilma van Giersbergen	19
Four Miscellanea by Robert-Jan te Rijdt	21
Introduction — by the Editors	23
Miscellanea 1: Augustinus Terwesten (1649-1711)	25
Miscellanea 2: Aert Schouman (1710-1792)	27
Miscellanea 3: Jurriaan Andriessen (1742-1819)	29
Miscellanea 4: Johan Christiaan Willem Safft (1778-1849) en Johan Daniël Koelman (1831-1857)	31
Fifty-Five Essays by Fifty-Seven Friends and Colleagues	33
1. JANE SHOAF TURNER	
The Enduring Passion of the Collector and Connoisseur	34
2. STEFAAN HAUTEKEETE	
The Drawn Oeuvre of Peeter Baltens (1527?-1584?): Additions and New Insights	40
3. YVONNE BLEYERVELD	
Poes Piet en andere spontane schetsen: Enkele zeventiende-eeuwse <i>à l'impromptu</i> -tekeningen	46
4. EVELYNE VERHEGGEN	
Dienaren van de Heer: Portretgravures van priesters in de Republiek in de eerste helft van de zeventiende eeuw	54
5. NICHOLAS TURNER	
More Drawings for Teaching from Guercino's Early Period	64
6. GREGORY M.G. RUBINSTEIN	
Anonymous <i>Tronie</i> or Portrait Study of a Princess? A Newly Discovered Early Drawing by Jan Lievens	70
7. LUKAS NONNER	
Twee jongenskoppen: Een nieuwe tekening door Gerard ter Borch de Jonge (1617-1681)	76
8. JEROEN GILTAIJ	
Drawings by the Landscape Painter Jan Looten (c. 1617/18-c. 1681/82)	80
9. FRITS SCHOLTEN	
Een <i>inventione del celebre cavalier Bernini</i> ?	86
10. PATRICK LARSEN	
Van slot Schonauwen naar slot Gottorf: Een familieportret van Jürgen Ovens (1623-1678)	92
11. ROBERT SCHILLEMANS	
Deventer en Amsterdam: Van Westervelt, Hogers, Daems en Ter Borch	104
12. THERA FOLMER-VON OVEN	
Het ontwerp voor de titelpagina van <i>Publius Ovidius Nasoos Herscheppinge</i> , 1671: Philips Koninck en Joost van den Vondel	112
13. STIJN ALSTEENS	
Een van 'de Capitaelste en beste Tekeningen' van Hendrick Verschuring	118
14. MARIUS VAN DAM	
Richard Morris (1670-1689): Een vroeg gestorven discipel van Godefridus Schalcken	126
15. MARLEEN RAM	
Philip Tidemans ontwerp voor het frontispice van de <i>Horti Medici Amstelodamensis</i>	132

16. LIEKE VAN DEINSEN & JOSEPHINA DE FOUW
Karakteristieke kopiezucht: De schrijversportretten van Arnoud van Halen 140
17. VIRGINIE D'HAENE
Van schets tot sculptuur: *Venus en Cupido* door Jan Claudius de Cock 148
18. COEN BARON SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE
Weer en wind, dag en nacht, zomer en winter: Rampen en hemelverschijnselen en de topografische tekenkunst van de lange achttiende eeuw in Nederland 154
19. MICHEL ROSCAM ABBING
Ut Flos Vita Nostra (ons leven is als een bloem): Herman Henstenburghs bijdrage aan het stamboek van Joanna Koerten 170
20. THOMAS KETELSEN
Goethe and Jacob de Wit: *A Secret Passion* 176
21. CHARLES KANG
A Cross-Generational Encounter: Cornelis Troost's Portrait of Simon Fokke 184
22. CHARLES DUMAS
'Fraaje Tronien en Handen': Studies door Isaac Walraven (1686-1765) 190
23. DORINE VAN SASSE VAN YSSELT
Het voormalige kasteel Oosterhout in de Overbetuwe, getekend door Abraham de Haen 202
24. SASKIA VAN ALTENA
Meervoudige metamorfose: De *Temple des Muses* in de uitgave van Chatelain en Picart 216
25. JAN DE KLERK
Tekeningen van een prentmaker: Het 'Memorie en Sak Boeckje' van Jan Ruijter (1688-1744) 226
26. EVERHARD KORTHALS ALTES
The Bookseller and Publisher Isaak Tirion (1705-1765) and His Collection of Drawings and Prints 238
27. ANNEMARIE STEFES
Kunstzinnige putti: Tekeningen van Jan Punt en Cornelis Ploos van Amstel in Keulen 244
28. CHRISTIEN MELZER
Notes on a Series of Months by Cornelis Troost 250
29. CÉCILE KRUYFHOOFT
Juffrouw Clara ontmoet Ridinger in Augsburg in 1748: De bewogen reis van een neushoorn door Europa 256
30. ALBERT J. ELEN
A Pair of Fascinating Scenes of Witchcraft by a Mysterious French Eighteenth-Century Draughtsman 266
31. CÉCILE TAINURIER
Cornelis van Noorde 'na de Dellefse Van der Meer': The Sources of Thoré-Bürger's Confusion between Johannes Vermeer and Jacobus Vrel 272
32. MARK BROCH
Aaron Santcroos (1727/28-1795): Een vergeten Joodse graveur, tekenaar en kalligraaf 278
33. JAN DANIËL VAN DAM
Johann Heinrich Müntz (1727-1798) als porseleinschilder in Amsterdam 286
34. GAJUS SCHELTEMA
Justus Versteegh (1735-1819) en Jacobus Verstegen (1735-1795): Twee topografen op hun plaats gezet 292
35. LAURENS SCHOEMAKER
Op de dag getekend: De reizen van Dirk van der Burg in 1763 en 1765 306
36. SANDER PAARLBERG
Twee 'nieuwe' portretten van Aert Schouman (1710-1792) 324

37. MAUD VAN SUYLEN
Met Johann Edler Goll van Franckenstein (1722-1785) langs velden en wegen 336
38. RICHARD HARMANNI
Arcadië voor een wijnkoper: Een behangsel van Jurriaan Andriessen (1742-1819) thuisgebracht 346
39. BERT GERLAGH
Slagschaduwen op de Dam: Een tekening van H.P. Schouten nader bekeken 356
40. PETER VAN DER COELEN
Frans Boijmans en Arnoudina van Westrenen geportretteerd door H.A. Baur: Over liefde, familie, geld, verdriet en het begin van een verzameling 364
41. SUSANNE H.J. BARTELS
Rediscovering Jacob van Strij: A Newly Found Figure Study at the Harvard Art Museums 370
42. JOHAN CAREL BIERENS DE HAAN
Rhijnvis Feith, zijn *Julia* en het 'gevoel' in de tuinkunst van hun tijd 374
43. RUDI EKKART & CLAIRE VAN DEN DONK
De achtergronden van J.F.A. Tischbein naar de voorgrond 390
44. ELOY KOLDEWEIJ
Een raadselachtig verzamelaarsinterieur van omstreeks 1800 398
45. RHEA SYLVIA BLOK
Abraham Teerlink (1776-1857): Twee Franse schetsboeken 406
46. ERIK HINTERDING
Ambroise Jobard: Een Franse steendrukker in Nederland 412
47. ERIC DOMELA NIEUWENHUIS
Twee tekeningen met gezichten op Den Haag, toegeschreven aan Bartholomeus Johannes van Hove 422
48. PAUL KNOLLE
Thomas Fearnley (1802-1842) in Nederland: Een Noorse kunstenaar verkent de markt 428
49. MARJAN VAN HETEREN
Johannes Bosboom (1817-1891) en Alkmaar 444
50. RENKE COHEN TERVAERT
Naar de natuur: Een tekening van Willem Roelofs uit de Kröller-Müllercollectie 454
51. MARIEKE SPLIETHOFF
De prinses en haar conservator: Prinses Marianne der Nederlanden (1810-1883) en de schilder Laurens Lodewijk Kleijn van Brandes (1826-1909) 460
52. MARIJN SCHAPELHOUMAN
David Bles: Een kraamvisite in de achttiende eeuw 470
53. J.F. HEIJBOEK
Van boven of van opzij belicht: Het plaatsen en de belichting van de *Nachtwacht* 474
54. TOLIEN WILMER
Bijzondere ervaringen met aankopen 482
55. ANNA BOLTEN
Rolmodel: Cornelis Cornelisz. van Haarlem als uitgangspunt 488

Appendices

- List of Robert-Jan's Publications 495
Biographies of the Authors 513
Credits 525
Index 529

Dienaren van de Heer

Portretgravures van priesters in de Republiek in de eerste helft van de zeventiende eeuw

In de eerste helft van de zeventiende eeuw leefde in Alkmaar een welgestelde, ongetrouwde katholieke vrouw, Maria van Nesse (1588-1650), die tussen 1623 en 1646 een kasboek bijhield. In 2019 werd dit uit twee delen bestaande en 200 pagina's tellende manuscript door Robbert Jan van der Maal teruggevonden in een Belgisch familiearchief.¹ Drie jaar later publiceerde hij, samen met Judith Noorman, een studie over dit zogenoemde 'memorieboek'.² Het bleek een schat aan informatie te bevatten over Maria's dagelijkse, vooral huishoudelijke en kerkelijke uitgaven.³ Van Nesse noteerde niet alleen nauwkeurig al haar aankopen, maar ook de vele schenkingen die zij van familie en vrienden ontving. Zo kocht of kreeg zij in die periode bijna 300 prenten en prentjes die zij primair gebruikte voor haar dagelijkse devotionele leven.⁴ Daaronder bevonden zich ook zeven nader omschreven portretgravures van overleden priesters, die het onderwerp van dit artikel zijn.

Tijdens Van Nesse's leven woedde de Opstand of Tachtigjarige Oorlog, een conflict dat steeds vaker wordt geduid als een burgeroorlog waarbij de wijze waarop de Heilige Schrift moest worden geïnterpreteerd heel christelijk Europa deed verscheuren. In de Republiek werden vanaf het begin van de Opstand in 1568, de katholieken in het defensief gedwongen; hen werd het verboden openlijk hun geloof te praktiseren. Daarbij stond ook het gebruik van religieuze beelden ter discussie, door katholieken eeuwenlang aangewend als hulpmiddel bij het gebed en ter educatie. Devotionele boekjes en prenten bleken hiervoor een oplossing, klein als ze waren konden ze heimelijk worden verhandeld. Boeken, prenten en pamfletten werden zodoende een belangrijk strijd- en propagandamiddel om gedachtegoed te verspreiden.

De in het memorieboek genoemde pastoorsprenten worden nu nader beschouwd, waarbij wordt gekeken of er meer valt te zeggen over het functioneren van deze prenten tijdens deze heftige periode in de Nederlandse geschiedenis.

NICOLAAS WIGGERS COUSEBANT

Op 27 december 1630 kregen Maria van Nesse en haar zwager Jacob Nobel (1587/88-1666) van een bevriende jurist, Jan Kies (1565-1636), een portretprent.⁵ Op deze

gravure door de Haarlemmer Jacob Matham (1571-1631) naar een schilderij door diens stadgenoot Pieter Soutman (1580-1657),⁶ is de priester Nicolaes Wiggers Cousebant (1556-1628) afgebeeld (afb. 1).⁷ In het cartouche middenboven wordt hij aangeduid als 'Nicolaus Wiggerius'.⁸ Onder de voorstelling van deze gedachtenisprent is een lofdicht opgenomen met een huldeblijk aan Cousebants deugdzame leven in Haarlem, Duitsland en Friesland.⁹ De geportretteerde is weergegeven in de wereldse kleding van een patriër, waarbij het kruis, het gebedenboekje en de schedel verwijzen naar zijn priesterschap. Blijkbaar wilden zijn familie en vrienden hem vooral herinneren als de priester die zij kenden uit zijn Haarlemse tijd.

Cousebant was afkomstig uit een welgestelde katholieke familie in Haarlem.¹⁰ Na zijn studie in Leuven en Keulen werkte hij vanaf omstreeks 1580 onder moeilijke omstandigheden als missionaris in de Republiek. Als 'vogelvrije' zielzorger trok hij door Holland en Friesland om voor katholieken te preken en hen van sacramenten te voorzien. Hij verenigde een groep van geestelijke maagden, de zogenaamde 'kloppen', die samen kwamen 'in de Hoek' aan de Bakenessergracht in Haarlem. Zo werd de basis gelegd voor de religieuze gemeenschap de 'maagden van den Hoeck'. Op 48-jarige leeftijd, in 1603, trad Cousebant in als minderbroeder franciscaan in Keulen en schonk hij zijn gehele vermogen van 70.000 guldens aan goede doelen. Ook in Keulen en het Rijnland was hij actief betrokken bij de oprichting van vrouwengemeenschappen, toegewijd aan de heilige Clara. Vanuit Haarlem waren acht maagden hem naar Keulen gevolgd om de kloostergeloften af te leggen als zusters clarissen en in strenge clausuur te bidden en te werken. Met hulp van deze zusters stichtte hij nog meer kloosters in de omgeving van de domstad.¹¹ Hij was een zeer geliefde geestelijk vader voor deze vrouwen.¹² Op 8 april 1628 stierf hij in Keulen.

Jan Kies, van wie Van Nesse het portretje had ontvangen, kende Cousebant uit Haarlem. Ook tijdens de Keulse jaren moet hij een dierbare vriend van Cousebant zijn gebleven, getuige twee bewaard gebleven brieven die hij in 1623 en 1625 aan Jacobus Boonen (1573-1655), aartsbisschop van Mechelen, schreef met het verzoek om Cousebant als titulair bisschop te benoemen zodat hij naar Haarlem terug zou kunnen keren.¹³

In 1640 ontving Van Nesse nog een ‘print’ met de beeltenis van Cousebant. Haar zwager Jacob Nobel, getrouwd met Van Nesse’s jongere zus Adriane (1591-1652), was in Haarlem op de begrafenis van diens tante Haesse van der Hulft. Bij die gelegenheid kreeg hij van Frans Cousebant († 1667), getrouwd met een volle nicht van Jacob, Adriana van der Hulft († 1679),¹⁴ een tweede exemplaar met zijn portret.¹⁵ Noorman en Van der Maal veronderstelden dat het hier om dezelfde prent ging, namelijk de door Matham gegraveerde prent naar Soutman (afb. 1),¹⁶ maar dat hoeft niet zo te zijn omdat er na Cousebants dood nog een andere herinneringsprent werd gedrukt, die zeldzaam is (afb. 2).¹⁷ Op deze portretgravure is hij afgebeeld als minderbroeder met tonsuur, de kruinschering kenmerkend voor ingetreden monniken. Cousebant, die hier duidelijk ouder oogt dan op de gravure van Matham, stond ook bekend onder de naam Nicolaas Vigerius, een Latijnse verbastering van zijn voor- en doopnaam; onder deze naam is hij op de tweede prent weer gegeven. In het randschrift rondom dit portret wordt zijn rol en inzet in de Keulse provincie benadrukt als stichter van kloosters voor religieuzen en maagden.¹⁸ Hoewel de prent wel is toegeschreven aan Pieter de Grebber (ca. 1600-1652),¹⁹ is eigenlijk niet bekend wie er verantwoordelijk voor was. Omdat Cousebant ten tijde van het ontstaan van de prent in Keulen woonde, is het ook goed mogelijk dat hij daar vervaardigd is. Een handgeschreven Latijns onderschrift op het exemplaar in het Rijksmuseum luidt in vertaling: ‘Deze vertrouweling van de prins van Oranje en andere edelen, geleerd, innemend en bemind, welsprekend [geliefd] bij het volk’; hieraan is in het Nederlands nog toegevoegd: ‘pater Claes de munnick komt weer laet hem in.’²⁰ Dit kan betekenen dat men het plan had opgevat de gravure ook in de Republiek te verspreiden. Dat Van Nesse en haar familie interesse hadden in deze prent, waarop Cousebant als minderbroeder franciscaan is voorgesteld, ligt voor de hand: Maria was in 1640 lid van een franciscaanse gemeenschap geworden: de aartsbroederschap van de heilige wonden, genoemd ‘de Coorde van de H. Franciscus’. Het ondersteunt de veronderstelling dat zij toen ook de prent van Cousebant, afgebeeld als minderbroeder, ontving. Haar zuster Adriana, zwager Jacob Nobel en andere familieleden werden omstreeks die tijd eveneens lid van deze broederschap.²¹

Bij het drukken en verspreiden van deze gravures van priesters betrachtte men in deze tijd nog de nodige voorzichtigheid.²² Dat op beide prenten de familienaam Cousebant niet voorkomt, heeft hier misschien mee te maken. De katholieke praktijk speelde zich achter de voordeur in het verborgene af. Het dragen van liturgische kleding in een niet-liturgische context, ‘in de wereld’, werd door katholieken vermeden. Zich in het openbaar vertonen, gekleed in een liturgisch gewaad, was door de calvinistische overheid verboden en de schout maakte jacht op priesters om ze tijdens het vieren van de liturgie op heterdaad te betrappen en ze als ‘misdadigers’ in albe of kazuifel weg te voeren naar de gevangenis.²³

1. JACOB MATHAM naar PIETER SOUTMAN
Portret van de priester Nicolaas Wiggers Cousebant in wereldse kledij (1629-1630), gravure, 250 x 157 mm (plaatrand), gesigneerd linksboven: 'P. / Soutman / pinxit.', rechtsboven: 'Matham / sculpsit.', Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nr. BMH g1630.

2. Mogelijk toe te schrijven aan PIETER DE GREBBER
Portret van Nicolaas Wiggers Cousebant als monnik (1629-1639), gravure, 200 x 130 mm (plaatrand), niet gesigneerd, middenonder een tweeregelig, handgeschreven Latijns epigram in pen in bruin, Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. RP-P-OB-12.529.

3. Toegeschreven aan PIETER SOUTMAN *Portret van Nicolaas Wiggers Cousebant* (1628-1630), grafiet, zwart krijt, pen in bruin, 209 x 152 mm, gesigneerd met initialen onder, links van het midden: 'P S', Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. RP-T-1888-A-1513.

4. BOËTIUS À BOLSWERT *Portret van Adelbertus Gerbrandsz. Eggius* (1610), gravure, 170 x 125 mm (plaatrand), gesigneerd onder het midden: 'BA [ineen] Bolsverd // fecit.', Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nr. OKM g420.

5. JAN VAN DE VELDE DE JONGE *Portret van Adelbertus Gerbrandsz. Eggius* (na 1614), gravure, 155 x 235 mm (blad), niet gesigneerd, uitgegeven door Jan van de Velde de Jonge, Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nr. BMH g1566a.

6. ADRIAEN MATHAM naar CLAES MOEYAERT *Portret van Sibbrandus Sixtius* (1631), gravure, 230 x 155 mm (plaatrand), gesigneerd linksboven: 'Nicolaus / Moÿart / pinxit', rechtsboven: 'Adr / Matham / schulpsit.', Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. RP-P-OB-23.171.

Volgens de signatuur 'P. Soutmam [sic] / pinxit.' is de eerste prent van Matham vervaardigd naar een schilderij van Pieter Soutman. Dat schilderij is niet bekend, maar wel bestaat er een voortekening voor de prent (afb. 3),²⁴ die op dat schilderij zal zijn gebaseerd. De contourlijnen van deze tekening zijn doorgegriffeld om de voorstelling over te kunnen brengen op een koperen plaat. Deze voortekening wordt aan Soutman toegeschreven, ofschoon er ook enige twijfel over de eigenhandigheid bestaat.²⁵ De schedel van de geportretteerde is nog niet geschoren met de tonsuur van de monnik, zoals op de andere prent, waardoor het waarschijnlijk is dat Soutmans schilderij vóór 1603 zal zijn ontstaan.²⁶ Om Cousebant na zijn overlijden te eren, werd hier dus gebruik gemaakt van een beeltenis van hem op ongeveer 45-jarige leeftijd.

DE ANDERE PASTOORSPORTRETEN

Op de begrafenis van Haesse van der Hulft kreeg Jacob Nobel ook een prent van 'mester Ellebert', die door Noorman en Van der Maal is geïdentificeerd als Adelbertus Gerbrandsz. Eggius (ca. 1554-1610),²⁷ vicaris-generaal van het Haarlems kapittel, en de opvolger in Haarlem van de apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer (1548-1614). Ook van deze priester zijn twee portretprenten overgeleverd: één die is gesigneerd door de graveur Boëtius à Bolswert (ca. 1580-1633) (afb. 4),²⁸ en één door Jan van de Velde de Jonge (1593-1641) (en ook door hem op de markt gebracht) (afb. 5).²⁹ Bolswert die naar Antwerpen zou verhuizen, was omstreeks 1610, toen de prent ontstond, nog in de Republiek woonachtig. Hij was een gerespecteerde graveur die zijn werk altijd signeerde.

De ene prent is gekopieerd naar de andere, ze zijn spiegelbeeldig aan elkaar en bij beide is hetzelfde bovenschrift, randschrift en lofdicht geplaatst.³⁰ Het lijkt erop dat Van de Velde, die alleen als uitgever op de prent staat vermeld, het portret van Boëtius à Bolswert heeft gekopieerd. Van de Velde werd pas in 1614 in het Sint-Lucasgilde in Haarlem ingeschreven en het is dan ook aannemelijk dat zijn prent van na 1614 dateert.³¹

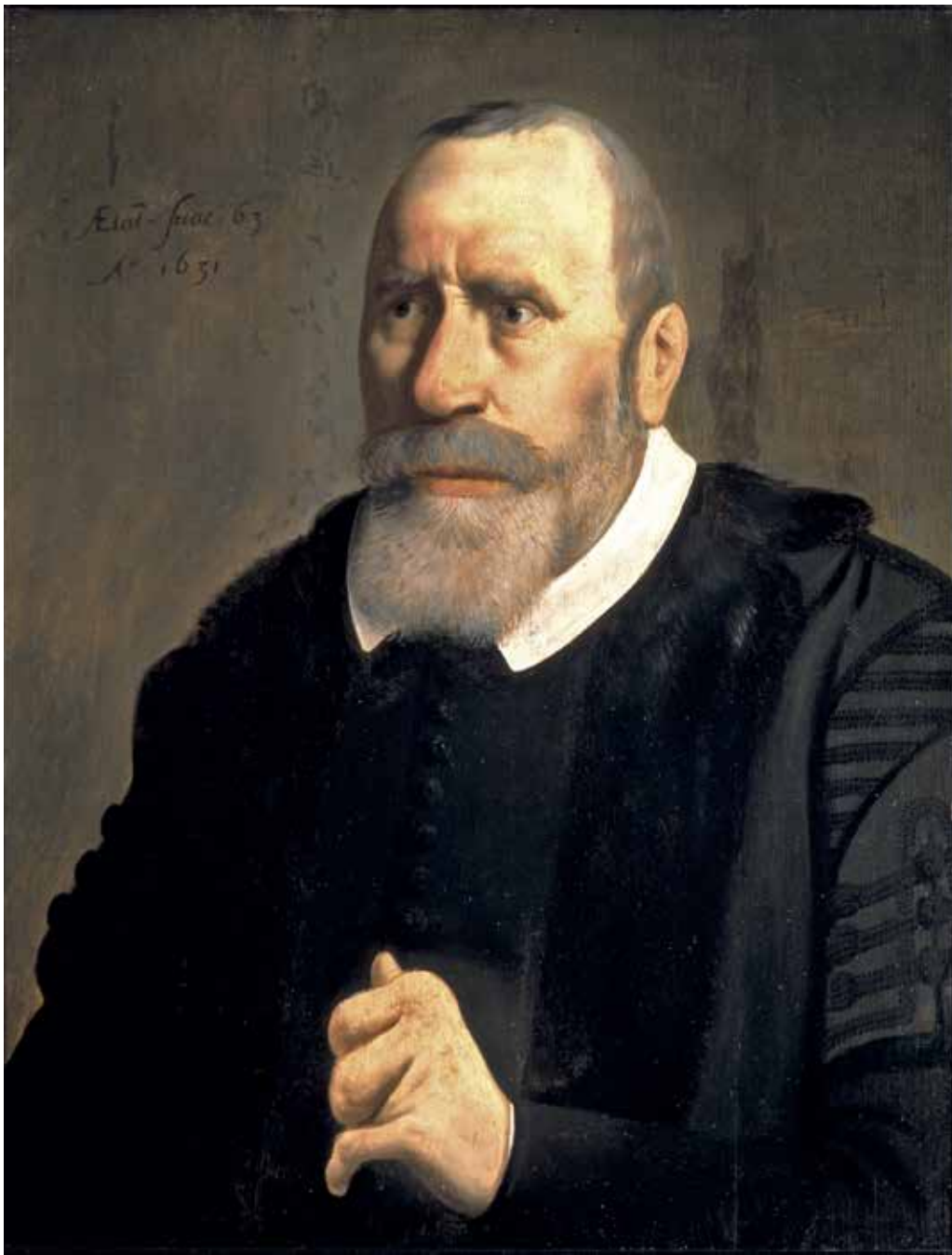
Eind oktober/begin november 1631 kreeg Van Nesse een portretprent met de afbeelding van 'heer Sijbrant',³² door Noorman en Van der Maal geïdentificeerd als Sibrandus Sixtius (ca. 1568-1631),³³ de pastoor van het Begijnhof in Amsterdam, die Adelbertus Eggius opvolgde als vicaris-generaal van het kapittel van Haarlem (afb. 6).³⁴ Hij overleed op 63-jarige leeftijd op 9 januari 1631, dus deze gedachtenisprent was al snel (binnen negen maanden) beschikbaar. De eerste zin van het Latijnse lofdicht onder de prent is opmerkelijk: 'Sibrandus, die weigerde zijn gezicht door schilders te laten vereeuwigen' (*Credere qui renuit Pictoribus ora SIBRANDVS*).³⁵ Op de afbeelding is hij inderdaad nogal houderig en verstijfd weergegeven. Hij werd postuum, na zijn overlijden, als een 'overeind gezette dode' geportretteerd door Claes

Moeyaert (1591-1655) (afb. 7).³⁶ Adriaen Matham (1599-1660) bracht de beeltenis over in koper. Nu was het niet heel ongewoon dat katholieken na hun overlijden werden geschilderd. IJdelheid gold als een zonde en men geloofde dat enkel een deugdzaam leven de kans vergrootte om de eeuwige zaligheid deelachtig te worden. Na de dood mocht men geprezen worden om de door zijn of haar verrichtte deugden, maar niet tijdens het leven.³⁷ Vanaf de middeleeuwen werden de deugden vaak ook gememoreerd in opgetekende hagiografieën of *vitae* van overleden priesters en religieuzen. Uit de zeventiende eeuw zijn dan ook veel herdenkingsschilderijen en -prenten bekend van overleden priesters in kazuifel of monniken in kovel, gelegen op hun sterfbed.³⁸ In navolging van hun talrijke heiligen, profileerden katholieken zich in de vroegmoderne tijd door zich te concentreren op deugden,³⁹ waarmee zij zich onderscheidden van protestanten.

Vanaf 1613 was Quirinus Costerus (of Krijn Koster) (ca. 1585-1632) de eerste pastoor van de Sint-Laurentiusstatie (1613-1632) – op de zolder van een huis in het Diggelaarssteegje – en aartspriester van Alkmaar. Maria van Nesse noemde hem 'meester Krijn'; hij overleed op 25 juli 1632.⁴⁰ Om voor zijn zielenheil te bidden, schonk Aecht Jans († 1644 (?)) aan Van Nesse een devotie- of bidprentje met een annunciatie ('die Enchgelse groet'), zeer waarschijnlijk met een bid-voor-de-ziel-bede: 'tot een testament van mester Krijn salijger om hem daer mede te bedencken'.⁴¹ Begin 1633 kreeg zij van haar zwager de herinneringsprent van meester Krijn.⁴² De compositie en de indeling van de voorstelling van deze gravure (afb. 8),⁴³ is vergelijkbaar met de prent van Cousebant (afb. 1), alleen is die nu niet gegraveerd door Jacob Matham, maar door diens zoon Adriaen (ca. 1599-1660), en niet naar een schilderij door Pieter Soutman, maar door de Alkmaarder Cornelis van Rossem (werkzaam 1631-1638). Het lofdicht is nu ook niet in het Latijn, maar in het Nederlands.⁴⁴

In 1643 ontving Van Nesse een herinneringsprent van haar achterneef, de jong gestorven priester Cornelis Hassaeus (1610-1643) uit Haarlem (afb. 9).⁴⁵ Deze gravure werd gemaakt door Theodoor Matham (1605-1676) naar een tekening van Pieter de Grebber, die hem als patriciër tekende, met de rechterwijsvinger wijzend naar een crucifix die hij met zijn rechterhand vasthoudt.⁴⁶ De prent werd haar door een nicht geschonken eind juli, dus reeds zes maanden na zijn dood. In het Latijnse lofdicht wordt zijn nederigheid geroemd.⁴⁷

De laatst beschreven prent die Van Nesse eveneens in 1643 ontving, is van een andere aard.⁴⁸ Het betreft een portret van de uit Leiden afkomstige priester Martinus (of Maerten) van Velde (1603-1639), opnieuw gegraveerd door Theodoor Matham (afb. 10).⁴⁹ Deze pastoor van Zoeterwoude, Stompwijk en omstreken werd in Middelborch bij Gouda tijdens het opdragen van de mis door de schout betrap en door hem met een zwaard

7. CLAES MOEYAERT *Portret van Sibrandus Sixtius* (1631), olieverf op paneel, 67 x 52 cm, niet gesigneerd, gedateerd linksboven: 'Ætat. suae. 63 / A° 1631', Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nr. BMH s9129.

op zijn hoofd geslagen. In albe werd hij weggevoerd en bespot.⁵⁰ Hij overleed één maand later, op 6 april 1639, aan zijn verwondingen. Zijn gewelddadige arrestatie en 'martelaarsdood' wekte grote beroering in de hele Republiek.⁵¹ De prent van Matham is gebaseerd op het portret dat Pieter de Grebber één jaar voor zijn dood, in 1638, van Van Velde schilderde, waarop deze een gebedenboekje in zijn rechterhand vasthoudt (afb. 11).⁵² Zoals gebruikelijk, is de prent spiegelbeeldig aan het schilderij. Op Mathams prent is Van Velde echter afgebeeld zonder dat gebedenboekje. Dit kan betekenen dat met het oog op

een bredere verspreiding ervoor was gekozen Van Velde weer te geven als een vooraanstaand Leids patriciër. Maar het kan ook zijn dat dit detail buiten beeld was geraakt omdat voor de prent slechts een uitsnede van het portret was gebruikt. De koperplaat van Mathams prent is overigens bewaard gebleven en bevindt zich in Museum De Lakenhal in Leiden. Van Van Velde zijn nog meer portretprenten bekend. Zij gaan niet terug op het schilderij, maar op de prent van Matham, en zijn daarom spiegelbeeldig daaraan.⁵³ In de pastorieën van Stompwijk en Zoeterwoude bevinden zich voorts nog twee wat afwij-

kende geschilderde varianten, die waarschijnlijk naar het originele portret van De Grebber zijn gekopieerd.⁵⁴ Op die portretten is hij wél afgebeeld met kenmerkende attributen van een priester: een crucifix en (gebeden)boeken. Deze gedachtenisprent diende duidelijk als propagandamiddel om de algemene verontwaardiging over deze moord overal onder de aandacht te brengen: voor katholieken en niet-katholieken.

CONCLUSIE

Net als predikanten, hoogleraren, adel en patriciaat werden vanaf het einde van de zestiende eeuw overleden priesters herinnerd met een gegraveerd portret, meestal voorzien van een lofdicht of epigram. Uit het memorieboek van Maria van Nesse blijkt dat deze portretten al spoedig na de dood van de priester werden vervaardigd, waarbij vaak een reeds bestaand schilderij als voorbeeld diende. De portretprent van Sibrandus Sixtius laat echter zien dat een dergelijk schilderij soms ook speciaal postuum werd geschilderd met het oog op een ernaar te graveren prent.

Het afbeelden van een overleden priester werd een typisch katholiek gebruik. Protestanten geloofden immers in de *predestinatie*, waarbij het geen probleem was als predikanten al bij leven werden geportretteerd. Het vermijden van zonden, waaronder ijdelheid, was bij protestanten ook niet bepalend voor het bereiken van de eeuwige zaligheid.

De herinneringsprenten werden in eerste instantie niet gedrukt om te bidden voor het zielenheil van de overledene, want daartoe werden in de Republiek – zo blijkt uit het memorieboek – reeds in 1632 gedrukte devotieprentjes gebruikt, voorzien van een al of niet willekeurige devotionele afbeelding en een handgeschreven tekst.⁵⁵ Het formaat van dit type prentje paste in de relatief kleine gebeden- en getijdenboekjes, waarvan Maria van Nesse er vele in bezit had.⁵⁶ De formaten van de herinneringsportretten zijn aanmerkelijk groter dan die van de toen gangbare devotieprentjes, die in die tijd ook nog vaak op perkament werden gedrukt. Tezamen vormen de herinneringsprenten een soort privé-galerij van overleden dierbaren. Opmerkelijk is dat Van Nesse van Costerus zowel een bidprentje als een herinneringsprent had ontvangen. Waar en hoe zij haar gegraveerde pastoorsportretten bewaarde, is helaas niet bekend.

Herinneringsportretten, zo blijkt opnieuw uit het memorieboek, werden in Haarlem, Alkmaar en omgeving binnen de (katholieke) familie- en vriendenkring uitgedeeld. Vooral de Haarlemmers Jacob Matham en diens zonen Adriaen en Theodoor en Jan van de Velde de Jonge beoefenden al vroeg dit genre. Zij graveerden naar geschilderde portretten van vooral Pieter de Grebber en Claes Moeyaert.⁵⁷ De eveneens Haarlemmer Pieter Soutman schilderde al vroeg het portret van de legendarische Nicolaes Cousebant en verleende veel later zijn medewerking aan de totstandkoming van een portretprent naar zijn schilderij. Die prent is nu veel nauwkeuriger te dateren, omdat hij in 1630 in Van Nesse's memorieboek wordt vermeld.

8. ADRIAEN MATHAM naar CORNELIS VAN ROSSEM *Portret van Quirinus Costerus* (1632), gravure, 324 x 203 mm (plaatrand), gesigneerd linksboven: 'Cornel: / VRSossem / pinxit', rechtsboven: 'Adr: / Matham / schulpsit', Alkmaar, Regionaal Archief, inv.nr. PR 1001611.

9. THEODOOR MATHAM naar PIETER DE GREBBER
Portret van Cornelis Hassaëus (1639), gravure,
 348 x 246 mm (plaatrand), gesigneerd middenonder:
 'P. De Grebber del. // T. Matham. sc.', Amsterdam,
 Rijksmuseum, inv.nr. RP-P-OB-23.209.

10. THEODOOR MATHAM naar PIETER DE GREBBER *Portret van Martinus van Velde* (1639), gravure, 290 x 195 mm (plaatrand), gesigneerd middenonder: 'P. D.Grebber Pinxit. // Theod. Matham sc.', Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nr. BMH g1624.

11. PIETER DE GREBBER *Portret van Martinus van Velde* (1638),
olieverf op paneel, 90 x 80 cm, gesigneerd met initialen en
gedateerd rechtsmidden: 'P G / 1638', Leiden,
Stichting Sint-Salvatorhof.

In Utrecht maakten Abraham Bloemaert (1566-1651) en diens zonen, de graveurs en prentuitgevers Frederick (1614-1690) en Cornelis de Jonge (1603-1692), al vanaf het begin van de zeventiende eeuw school met dit specifieke genre. Zo werden in de Domstad vele pastoors gememoreerd middels geschilderde portretten en ernaar gegraveerde prenten.⁵⁸ Ook in Amsterdam en elders werden portretgravuren van overleden priesters op de markt gebracht.⁵⁹ Soms werden die prenten jaren later gekopieerd en nogmaals uitgegeven zoals het portret van Eggius door Jan van de Velde de Jonge naar Boëtius à Bolswert laat zien. Of ze werden gebruikt om te worden nageschild-

derd, ter plaatsing in een van de schuilkerken waar de betreffende priester had gewerkt of bekendheid genoot. Paul Dirkse veronderstelde dat het verspreiden van dergelijke prenten pas 'veilig' gangbaar werd vanaf 1647. Dit blijkt echter niet uit de door Van Nesse beschreven prenten en ook niet uit de vele gravures die in de woelige jaren van de Opstand, al of niet anoniem, het licht zagen.⁶⁰ Het kan voor menig katholieke schilder en graveur een niet te onderschatten onderdeel van hun werk zijn geweest. En voor vooraanstaande katholieke families was het een methode om het netwerk te onderhouden en hun geliefde voorgangers te herinneren en te 'heiligen'.

1 Bergen (Mons), Rijksarchief in België,
toegangsnr. AEM.03.006, Archief Familie
De Clerque Wissocq de Sousberghe, 1289-
1949, inv.nrs. 652 en 653. Afschriften
ervan berusten bij het Regionaal Archief
Alkmaar, Collectie afschriften van stuk-
ken over Alkmaar en omgeving die elders
berusten, inv.nrs. 76 en 77. Scans en
transcripties van dit zogenaamde 'memo-
rieboek' zijn te raadplegen via de website
van het Alkmaarse archief. Met dank
aan Robbert-Jan van der Maal voor
zijn aanvullingen en genealogische gege-
vens.

2 J. Noorman & R.J. van der Maal, *Het unieke memorieboek van Maria van Nesse 1588-1650. Nieuwe perspectieven op huishoudelijke consumptie*, Amsterdam 2022. Maria van Nesse's aantekeningen over de aankoop en het gebruik van diverse devotionalia, waaronder prenten en prentjes, werkte ik reeds uit in: E. Verheggen, 'De santenkraam van Maria van Nesse. Nieuwe inzichten over devotieprenten en devotionalia in de Republiek', *Jaarboek De Zeventiende Eeuw. Cultuur in de Nederlanden in Interdisciplinair Perspectief* (2024), pp. 53-70.

3 In 23 jaar gaf zij ongeveer 11.000 gulden uit aan kerkelijke zaken: (schuil)kerken (recognitiegeld), liturgische voorwerpen en paramenten), (semi-)religieuze vrouwen (waaronder kloppen, begijnen en nonnen in Brabant), armenzorg, het onderhoud van priesters, en de aankoop van religieuze prenten en schilderijen (met dank aan Sytske Hofstee). Zie ook: Noorman/Van der Maal 2022 (noot 2), pp. 111-116: zij telden onder de rubriek 'devotie' enkel de giften aan de kerk, totaal ruim 5.000 gulden.

- 4 Verheggen 2024 (noot 2), pp. 55-56.
- 5 Memorieboek (noot 1), fol. 17v., rechterkolom: 'Ick heb op Sint Jansdach anno 1630 van mester Jan Kies een print gekregen van het konterfaijtsel van mester Klaes Wijchgerse salijger ende mon frere Nobel mede een'.
- 6 De Haarlemmers Matham en Soutman hebben diverse keren samengewerkt; vergelijk K. Barrett, *Pieter Soutman. Life and Oeuvres*, Amsterdam 2012 (*Oculi. Studies in the Arts of the Low Countries*, deel XII), pp. 13-23. Dalmatius van Heel vermeldde in zijn monografie van Cousebant bovendien: 'Later werd in de muur nabij zijn graf een metalen plaat bevestigd, waarop de beide Haarlemsche kunstenaars, de schilder Pieter Soutman en de kopergraveur Jacob Matham, hem, knielend voor een kruis in de dracht van een Nederlandschen patriciër, hebben afgebeeld'; D. van Heel, *Nicolaas Wiggers Cousebant als seculier priester 1555-1603 en als minderbroeder 1603-1628*, Haarlem 1929, p. 84. Pieter Soutman was bovendien de zoon van een neef van meester Jan Kies, en dus ook, via Frans Cousebant, wiens moeder een Kies was, gerelateerd aan de familie Cousebant (met dank aan Robbert Jan van der Maal); zie verder bij noot 14.
- 7 E.M.F. Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*, Zutphen 2006 (diss. Radboud Universiteit, Nijmegen), p. 87, met afb. 4-4; L. Widerkehr (samenst.) & H. Leeflang (red.), *The New Hollstein Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450-1700. Jacob Matham*, 3 delen, Amsterdam 2007-2008, deel II (2007), pp. 254-255, nr. 262, met afb.
- 8 Het bovenschift luidt: 'R. D. M'. NICOLAVS WIGGERIVS / OBIIT VIII. KAL. APRIL. A: MDCXXVIII ÆTATIS / LXXII. SACERDOTII XLVII ORDINIS XXV' (vertaling: 'De eerwaarde heer meester Nicolaus Wiggerius / overleden op de 8 april anno 1628 / 72 jaar, 47 jaar priester 25 jaar kloosterling').
- 9 Er bestaan verschillende benamingen van gedichten op dergelijke prenten: lijkdicht, lijkrede, lijkzang, funerair gedicht, treurdicht en lofzang. In deze bijdrage is gekozen voor de termen 'lofdicht' (bestaande uit meerdere regels) en 'epigram' (voor kortere duidingen). Vertaling van het Latijnse lofdicht: 'Ach, hij is gestorven! Wiggerius van Keulen is heengegaan op het veld, / zoals het zwarte nieuws door de rouwtrompet werd verkondigd; / Haarlem verlangde naar hem als burger, Duitsland als priester, / Friesland dankbaar om de leraar, het volk een vader. / Eén stem klonk uit alle monden: "Hij was de onze - de mijne!" Maar / omdat de natuur hem aan ons allen ontnemt, zullen de gebeden hem teruggeven. / Aanvaard hem dus, o Haarlem, als jouw burger; Duitsland als jouw priester, / Friesland verheug u om de geleerde, en gij volk - om de vader van velen. / Want voor allen zal hij één zijn, en met één stem zal hij tot allen spreken / in de dood, zoals hij levend voor allen één was'.
- 10 Voor biografische gegevens van Cousebant, zie: Van Heel 1929 (noot 6); en E. Verheggen, 'Volksdevotie rond Franciscus vanaf de Gouden Eeuw', in: I. Schriemer (red.), tent. cat. *Franciscus van Assisi*, Utrecht (Museum Catharijneconvent) 2016, pp. 150-152.
- 11 Vanuit Keulen werden gemeenschappen volgens de eerste regel van de heilige Clara gesticht in Münster, Mainz en Oldenzaal; Van Heel 1929 (noot 6), pp. 64-66; Verheggen 2016 (noot 10), p. 151.
- 12 Verheggen 2016 (noot 10), p. 152.
- 13 Voor Jan Kies, zie: Noorman/Van der Maal 2022 (noot 2), p. 297. Deze in het Latijn gestelde brieven schreef Kies op 14 juni 1623 en 25 augustus 1625; Van Heel 1929 (noot 6), pp. 78-81. Het was in de Republiek niet meer mogelijk om bisschoppen met een eigen bisdom te benoemen. De Republiek werd door Rome beschouwd als mis-siegebied, de Hollandse Zending, en kreeg tussen 1592 en 1853 wel enkele titulaire bisschoppen met de titel *IPi* (*In Partibus Infidelium*: in gebieden van de ongelovigen), met de toevoeging van een bisdom dat verdwenen was.
- 14 Noorman/Van der Maal 2022 (noot 2), p. 251. Nicolaes Wiggers Cousebant was een oom van Frans Cousebant. Frans was door zijn huwelijk met Adriana van der Hulft een aange trouwde neef van Jacob Nobel. De moeder van Frans Cousebant was een Kies, meester Jan Kies was zijn oom (met dank aan Robbert Jan van der Maal).
- 15 Memorieboek (noot 1), folio 50v., rechterkolom: 'Doen mon frere Nobel op die begrafenis was tot Haerlem van Haesse van der Hulft, doen het hij van Frans Kousebant een deel printen gekregen, daer mon frere mijn 2 of gegeven heeft. In die een staet mester Ellebert ende in die ander staet mester Klaes Wichgerse'.
- 16 Noorman/Van der Maal 2022 (noot 2), p. 91. De Leidse priester en historicus Hugo Franciscus van Heussen (1659-1719) maakte in zijn *Batavia Sacra* [...], 2 delen, Brussel 1714, deel II, p. 335, wel melding van twee verschillende prenten; zie ook: Van Heel 1929 (noot 6), pp. 83-84.
- 17 Niet in: F.W.H. Hollstein, *Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450-1700*, 72 delen, Amsterdam etc. 1949-2010. Een tweede exemplaar van deze prent, zonder een handgeschreven onderschrift, bevindt zich in Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv.nr. OKM g173 (als anoniem). Vertaling van het Latijnse epigram onder de voorstelling: 'Getrouwe en verstandige dienaar, die de Heer over zijn familie heeft aangesteld'.
- 18 Vertaling van het epigram dat als rand-schrift rondom het portret loopt: 'Zeer eerwaarde pater Nicolaus Wiggerius uit Haarlem, van de Orde der Minderbroeders van de Reguliere Observantie van de Keulse Provincie, hervormer, driemaal provinciaal overste en tevens stichter van vele kloosters voor religieuzen en maagden'.
- 19 In de beeldbank van het Rijksmuseum beschreven als 'toegeschreven aan Pieter Frantz. de Grebber'. Ook als zodanig in: M. Schapellhouman & P. Schatborn, *Dutch Drawings of the Seventeenth Century in the Rijksmuseum, Amsterdam. Artists Born between 1580 and 1600*, 2 delen, Amsterdam/Londen 1998 (*Catalogue of the Dutch and Flemish Drawings in de Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam*, deel VI), deel I, p. 143, onder nr. 301. Onduidelijk is waar deze toeschrijving op is gebaseerd.
- 20 Het gehele handgeschreven onderschrift luidt: 'Hic familiaris auriaco aliisque magnatibus doctus affabilis dilectusque elequens vulgo / pater Claes de Munnick komt weer laet hem in etc.' Met dank aan André van Noort voor de vertaling.
- 21 Verheggen 2024 (noot 2), pp. 65-66.
- 22 Paul Dirkse veronderstelde dat het drukken en verspreiden van een dergelijke prent pas veilig werd na de Vrede van Munster in 1648; P. Dirkse, *Begijnen, pastoors en predikanten. Religie en kunst in de Gouden Eeuw*, Leiden 2001, p. 219.
- 23 C. Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750*, Nijmegen 2019, pp. 164-166. Zo werd omstreeks 1591 de minderbroeder en priester Arnoldus ab Ischa tijdens een misviering in Amsterdam met kazuifel en al naar het gevang gebracht; J.A. de Kok oFM, *Acht eeuwen minderbroeders in Nederland. Een oriëntatie*, Hilversum 2007, pp. 167-168. De Kok merkte hierbij op: 'Men verbaast zich overigens, dat misviering zonder die gewaden en andere onnodig riskante bijzaken niet overwogen, laat staan gepraktiseerd werd'.
- 24 Schapellhouman/Schatborn 1998 (noot 19), deel I, pp. 142-143, nr. 301, deel II, afb. op p. 162 (als Soutman); Barrett 2012 (noot 6), p. 168, nr. DA.32, p. 284, plaat D25 (opgenomen onder 'Accepted Drawings', maar met toch enkele bedenkingen).
- 25 Zie bij noot 24.
- 26 Bas Dudok van Heel stelde dat het in 1611 door Frans Hals (1582/83-1666) geschilderde portret van Jacobus Zaffius, proost van het kapittel in Haarlem, het vroegst bekende priesterportret in burgerdracht in de Noordelijke Nederlanden is; S.A.C. Dudok van Heel, *De jonge Rembrandt onder tijdgenoten. Godsdienst en schilderkunst in Leiden en Amsterdam*, Nijmegen 2006 (diss. Radboud Universiteit, Nijmegen), p. 272. Het portret van Cousebant door Pieter Soutman (onze afb. 1), waarop Cousebant zonder tonsuur is afgebeeld en dat waarschijnlijk vóór 1603 valt te dateren, is echter een vroeger voorbeeld van een portret van een priester in burgerdracht.
- 27 Noorman/Van der Maal 2022 (noot 2), p. 93. In de volksmond werd Adelbertus vaak verbasterd tot Ellebert. Voor Eggius, zie: [A.] Hensen, 'Eggius (Alderbertus Gerbrandsz.; verkeerdelijk Elbertus)', in: P.C. Molhuysen et al. (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*,

- 10 delen, Leiden 1911-1937, deel III (1914), kol. 320-322; Dudok van Heel 2006 (noot 26), p. 272.
- 28 Hollstein 1949-2010 (noot 17), deel III (1949), p. 69, nr. 381 Van deze prent bezit het Rijksmuseum, Amsterdam, twee exemplaren: inv.nrs. RP-P-2020-1895 en RP-P-BI-2364.
- 29 *Ibidem*, deel xxxiii (1989), p. 124, nr. 396, met afb. Het Rijksmuseum, Amsterdam, bezit eveneens twee exemplaren van deze prent: inv.nrs. RP-P-1898-A-20196 en RP-P-2020-1896. Het Bisdom Haarlem bezit een portret geschilderd naar een van deze twee gravures afkomstig van de Haarlemse statie van de Maagden in den Hoek.
- 30 Vertaling van het bovenschrijf: 'Laat ons mediterend zuchten'; randschrift: 'Adelbertus Eggius, s.t.l. (Licentiaat in de heilige Theologie), vicaris van Haarlem, overleed in 1610 op 56-jarige leeftijd'; lofdicht: 'Eens zond Britannië Adelbert naar de Bataven. / Nu schenkt het Bataafse land Adelbert aan zichzelf. / Dit beeld zal het leven geven aan de amulet van het vorige leven. / Tenzij het iets anders bewaart dan het geloof dat hij heeft uitgedragen'.
- 31 Mogelijk werd het in 1630 vervaardigd toen ook het portret van Jacobus Zaffius door Jan van de Velde werd gegraveerd; Dudok van Heel 2006 (noot 26), p. 272, afb. 127 op p. 273.
- 32 Memorieboek (noot 1), fol. 21, linkerkolom: 'Ick heb van Wouter Gerrijtsis Lijsbet Klaes een prijnt gekregen daer heer Sijbrant in staet ende ick heb haer weer een speldekuijsentge gegeven om op het outaer te gebrijcken'.
- 33 Noorman/Van der Maal 2022 (noot 2), p. 171. Zie ook: Dirkse 2001 (noot 22), pp. 208-209. Voor Sixtius, zie: [A.] Hensen, 'Sixtius (Sibrandus)', in: P.C. Molhuysen *et al.* (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 10 delen, Leiden 1911-1937, deel IV (1918), kol. 1246-1248.
- 34 S. Turner (samenst.) & H. Leeflang (red.), *The New Hollstein Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450-1700. Adriaen, Jan and Theodoor Matham*, 2 delen, Oudekerk aan den IJssel 2014, deel I, pp. 60-61, nr. 55, met afb.
- 35 Vertaling van het lofdicht: 'Sibrandus, die weigerde zijn gezicht door schilders te laten vereeuwigen / Was waardig om na zijn dood geeerd te worden. / Door zijn voortdurende inspanningen voor de Friezen en de Bataven / Herstelde hij de oude leerstellingen van het Latijnse geloof / Noch de zorgen van zijn jeugd, noch de pijnen van jicht en voetjicht / Konden de oude man ervan weerhouden zijn kudde te hoeden. / Hij verkoos ons het leven voor te schilderen in een etherisch beeld, / Zowel door zijn daden als door zijn lijden te volgen'.
- 36 Zie voor dit portret: Dirkse 2001 (noot 22), p. 208. Een tweede versie is aanwezig op het Amsterdamse Begijnhof; Dudok van Heel 2006 (noot 26), afb. 123 op p. 273. Dirkse beschreef ook andere *post obitum* vervaardigde portretten, zoals van Judocus Verkampen (op p. 209) en van Cornelis Arentsz (op pp. 119-121). Arentsz werd 17 jaar na zijn dood opgegraven en bleek nog herkenbaar; dat portret, geschilderd door Pieter de Grebber, werd in 1630 in prent gebracht.
- 37 Verheggen 2006 (noot 7), p. 116.
- 38 Voor opgebaarde doodsportretten van priesters en monniken zie: Dirkse 2001 (noot 22), pp. 209-215.
- 39 Verheggen 2006 (noot 7), pp. 182-196.
- 40 Voor Costerus, zie: Noorman/Van der Maal 2022 (noot 2), pp. 171-172.
- 41 Memorieboek (noot 1), fol. 22v., rechterkolom: 'Ick heb van Aecht Jans duer mon frere Nobel een haylichge gekregen daer die Enchgelse groet in staet tot een testament van mester Krijn salijger om hem daer mede te bedencken'.
- 42 *Ibidem*, fol. 24, linkerkolom: 'Ick heb een print gekregen van mon frere Nobel daer mester Krijn in staet'; Noorman/Van der Maal 2022 (noot 2), p. 91. Een geschilderd portret waarnaar deze gravure mogelijk is vervaardigd (of naar deze prent is gekopieerd), wordt bewaard in de Sint-Odulphuskerk in Assendelft.
- 43 Hollstein 2014 (noot 34), deel I, p. 49, nr. 48, met afb.
- 44 'O wacker breijn! waer in den Hemel had gegeven / Gheleertheÿd, ende Deucht. Waer door ghÿ in uw leven, / O COSTER! waert bij God, en Menschen, wel bemint; / En om uw trouwe vlijt der zielen hoogh besint. / Uw suyvre gheest die leeft by God. En op Aerde / Daer leeft uw goede Naem, en spreek t u hooge waerde / Van God-gheleertheÿd, en van Taalen, en Musijck: / Het minste heeft de Aerd', het meeste 't Hemel-rijck. / I.A.B.'.
- 45 Memorieboek (noot 1), fol. 74, linkerkolom: 'Ick heb duer nicht Van Eenyngeburch van Kornelisse nicht een prynt gekregen dat gedaen is na heerneef Has ende maseur oock een'; Noorman/Van der Maal 2022 (noot 2), pp. 54-56. Voor de familiërelatie tussen Anna Vrerix ('nicht van Eenyngeburch'), haar neef de priester mr. Cornelis Has(saeus) en Maria van Nesse, zie: *ibidem*, p. 54. Voor Hassaeus, zie: J.J. Graaf, 'Uit de levens der "Maechden van den Hoeck" te Haarlem', in: *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, deel XVIII (1893), pp. 88-91.
- 46 Hollstein 2014 (noot 34), deel II, pp. 52-53, nr. 104, met afb.
- 47 De tekst rond het portret luidt: 'Zeer eerwaarde heer Cornelius Hassaeus uit Haarlem, geboren op 6 mei 1610, overleden op 22 januari 1643'. De vertaling van het Latijnse lofdicht: 'Ga helaas, jouw nederige levenswijze blijft verborgen: / want van zijn Heer heeft hij die levenswijze geleerd. / O, gij roemrijk en toch zeer nederig! Hoe meer zij streven naar eer, hoe meer zij verborgen blijven, / hoe meer zij verborgen blijven, hoe meer zij schitteren'.
- 48 Memorieboek (noot 1), fol. 74, linkerkolom: (1643) 'Nijcht Van Eenijngeburch die heeft een prijnt gekregen van mijnheer Kater ende voer mijn ende Belijttge nicht oock een van mijnheer Martijnes van der Velde, die van Laije was ende martelaer gestorven is duer oorsaek, om dat hij aen het outaer gequest worde ende oock bestorf'.
- 49 Hollstein 2014 (noot 34), deel II, pp. 170-172, nr. 157, met afb.; Dirkse 2001 (noot 22), pp. 122-124. Voor Van Velde, zie: P. Opmeer, *Martelaars-boek, Ofte Historie der Hollandse Martelaren*, twee delen, Antwerpen 1700, deel II, pp. 322-330; J.C. van de Loos, 'De pastoors der statie Soeterwoude na de Hervorming. Martinus van Velden', in: *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, deel xxvi (1901), pp. 145-154.
- 50 Lenarduzzi 2019 (noot 23), p. 164.
- 51 De door hem doorstane 'verzoeking' klinkt ook door in het lofdicht, waarvan de vertaling is: 'Zalig is de man die versoeking verdraagt; want als hij beproefd gebleken is, / zal hij de kroon des levens ontvangen, die de Heere beloofd heeft aan hen die Hem liefhebben [afkomstig uit de Brief van] Jacobus [hft 1 vers 12]'.
- 52 Het door De Grebber 1638 gedateerde portret is eigendom van de Stichting Sint-Salvatorshof in Leiden, waar ook overige portretten van de familie Van Velde, worden bewaard.
- 53 Bijvoorbeeld op een breed ovaal portret dat aan beide zijden wordt geflankeerd door vier randtaferelen, die als een stripverhaal Van Velde's trieste einde illustreren (afb. 12 hiernaast); F. Muller, *Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, 4 delen, Amsterdam 1863-1882, deel I (1863-1870), p. 250, nr. 1795; Noorman/Van der Maal 2022 (noot 2), p. 178. Andere exemplaren van deze prent zijn in Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv.nrs. BMH g1625a en OKM g965. Een geschilderde kopie naar deze prent is aanwezig in de Sint-Petrus en Pauluskerk in Reeuwijk. In Museum Catharijneconvent bevindt zich een album met 26 prenten van Hollandse martelaren, waarin een andere anonieme gravure naar Mathams prent is opgenomen, inv.nr. BMH g878.32 (andere exemplaren van dezelfde prent zijn inv.nrs. BMH g1626 en OKM g966). Dezelfde gravure is ook opgenomen in: Opmeer 1700 (noot 49), deel II, t.o. p. 322. Het portret van deze prent is gevat in een smal ovaal met daaronder enkel Van Velde's naam.
- 54 Beide portretten zijn niet gesigineerd en van beduidend mindere kwaliteit dan het gesigineerde en gedateerde portret van Van Velde door De Grebber in Leiden. Het portret in Stompwijk was tot voor kort in Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv.nr. BMH 59228; J. Dijkstra, P.P.W.M. Dirkse & A.E.A.M. Smits, *De schilderijen van Museum Catharijneconvent*, Utrecht/Zwolle 2002, p. 204, met afb.
- 55 Het devotieprentje met een annunciatie dat Van Nesse in 1632 ontving naar aanleiding van het overlijden van Quirinus Costerus, is tot nu toe het vroegst bekende voorbeeld van een devotieprentje met een

12. THEODOOR MATHAM (deels) naar PIETER DE GREBBER *Portret van Martinus van Velde, geflankeerd door acht scènes uit zijn martelaarschap* (1639), ets en gravure, 281 x 367 mm (plaatrand), niet gesigneerd, Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. RP-P-1885-A-9431 (zie bij noot 53).

bid-voor-de-zielbede. Voor een dergelijk prentje uit 1651, zie: E. Verheggen, 'Le souvenir mortuaire dans la République des Provinces-Unies au XVIIe siècle', in: D. Lerch, K. Mitalaité, C. Rousseau et al. (red.), *Les images de dévotion en Europe XVIe-XXIe siècle. Une précieuse histoire*, Parijs 2021, pp. 481-502, specifiek pp. 494-495, met afb. 7. Voor een vermelding van zo'n prentje uit 1637, zie: C.J. Mudde, *Rouwen in de marge. De materiële rouwcultuur van de katholieke geloofsgemeenschap in vroegmodern Nederland*, Utrecht 2018 (diss. Universiteit Utrecht), pp. 239-240.

- 56 Voor een lijst van de door Van Nesse's verworven (gebeden)boeken, zie: Noorman/Van der Maal 2022 (noot 2), pp. 222-223.
- 57 Een portret van de Haarlemse pastoor Adrianus Tetrode, overleden op 7 juli 1628, werd gegraveerd naar een schilderij van Pieter de Grebbers vader Frans Pietersz. de Grebber (1573-1649) en gegraveerd door Cornelis Koning (1610-1671); exemplaar o.a. in het Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. RP-P-BI-6188.
- 58 Zoals de gravure van Adrianus Ab Oirschot (1542-1622), pastoor te Utrecht, door Cornelis Bloemaert de Jonge (ca. 1604-1692), gedateerd 1626; exemplaren o.a. in Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv.nrs. ABM g956 en g130.
- 59 In Amsterdam werden enkele pastoorsportretten gegraveerd door Willem van der Laegh (1614-1676). Ook zijn dergelijke prenten overgeleverd, die zijn uitgegeven door Claes Jansz. Visscher de Jonge (1586-1652).
- 60 In het Rijksmuseum, Amsterdam, en in Museum Catharijneconvent, Utrecht, worden veel herinneringsprenten van pastoors bewaard, maar ook in de collecties van stedelijke archieven treft men ze aan.

Summary - *Servants of the Lord: Portrait Engravings of Priests in the Republic in the First Half of the Seventeenth Century*

Between 1623 and 1646, the Catholic, well-to-do, and celibate Maria van Nesse (1588-1650) from Alkmaar added to her so-called 'memorieboek' notes on seven portrait prints of deceased priests, with a poem of praise or epigram underneath. She meticulously recorded when and from whom she had received these prints. For instance, she received two portrait engravings of Nicolaes Wiggers Cousebant (1556-1628): one depicted him as a patrician after a portrait painted in Haarlem by Pieter Soutman; and possibly another unknown and unsigned engraving depicted him as a minor Franciscan, with tonsure, based on his time in Cologne after 1603.

Priests were generally depicted in paintings and prints as patricians: in the Republic, the wearing of liturgical clothing, including albes and chasuble outside and inside the house was prohibited by law. Except if the person portrayed had died: then he could no longer be persecuted and could be praised and imitated for his virtues. Van Nesse's notes show that these prints were distributed to family and friends who thus carefully maintained their Catholic network and would remember and sanctify their beloved pastors. The prints were also reproduced for parishes where they presided, in order to honour the revered pastors in a gallery of serving parish priests.

In 1643, Van Nesse received an engraving of the Leiden 'martyr' the patrician and priest Martinus van Velde (1603-1639). This print was also distributed for propaganda, to raise awareness everywhere of the persecution and oppression of Catholics in the Republic. The original family portrait of Pieter de Grebber, after which several engravings were made, is still kept in the collection of the Foundation Sint-Salvatorshof in Leiden today. The notes show that these kinds of memorial prints were engraved and distributed shortly after death. Haarlem was the main centre, but In Memoriam prints were also issued in Utrecht, Amsterdam, and elsewhere. Thus, Maria van Nesse's notes also shed more light on the dating of such commemorative prints.

ISBN 978-90-5997-430-2

Edition limited to 400 copies

© The authors, 2025

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission of the publisher and the authors.

Authors: Stijn Alsteens, Saskia van Altena, Susanne H.J. Bartels, Johan Carel Bierens de Haan, Yvonne Bleyerveld, Rhea Sylvia Blok, Anna Bolten, Mark Broch, Peter van der Coelen, Renske Cohen Tervaert, Jan Daniël van Dam, Marius van Dam, Lieke van Deinsen, Virginie D'haene, Eric Domela Nieuwenhuis, Claire van den Donk, Charles Dumas, Rudi Ekkart, Albert J. Elen, Thera Folmer-von Oven, Josephina de Fouw, Bert Gerlagh, Wilma van Giersbergen, Jeroen Giltaij, Richard Harmanni, Stefaan Hautekeete, Freek Heijbroek, Marjan van Heteren, Erik Hinterding, Charles Kang, Thomas Ketelsen, Jan de Klerk, Paul Knolle, Eloy Koldewey, Everhard Korthals Altes, Cécile Kruyfhooft, Patrick Larsen, Christien Melzer, Lukas Nonner, Sander Paarlberg, Marleen Ram, Robert-Jan te Rijdt (†), Michiel Roscam Abbing, Gregory M.G. Rubinstein, Dorine van Sasse van Ysselt, Marijn Schapelhouman, Gajus Scheltema, Robert Schillemans, Coen baron Schimmelpenninck van der Oije, Laurens Schoemaker, Frits Scholten, Jane Shoaf Turner, Marieke Spliethoff, Annemarie Stefes, Maud van Suylen, Cécile Tainturier, Nicholas Turner, Evelyne M.F. Verheggen, and Tolien Wilmer.

Editors: Charles Dumas, Charles Kang, Marleen Ram, and Gajus Scheltema.

Editor in chief / production editor: Charles Dumas, The Hague.

English language editor: Charles Kang, Amsterdam.

Design: Primavera Pers, Leiden.

Printing and Binding: Wilco Printing & Binding, Amersfoort.

Publisher: Primavera Pers, Leiden; primaverapers.nl.

Details: All details are taken from illustrations in this book.

Cover: AERT SCHOUMAN *Landscape near Windsor* (1765), Amsterdam, Rijksmuseum (see p. 325, fig. 2).

p. 2: JACOB DE WIT *Three Putti Pulling a Vine* (1740), Weimar, Klassik Stiftung Weimar, Graphische Sammlungen (see p. 170, fig. 1).

p. 4: HERMAN HENSTENBURGH *Still Life of Fruit with a Butterfly and a Snail* (c. 1700-1720), Amsterdam, Rijksmuseum (see p. 182, fig. 4).

p. 6: JURRIAAN ANDRIESSEN *Bacchanalia and Sacrifice to Bacchus* (c. 1770), sale London (Christie's), 9 December 2015 (see p. 347, fig. 1).

p. 10: JACOB CATS *Winter, Night and Fire: a Snow-Covered Village with a Burning Mill* (1797), Amsterdam, Rijksmuseum (see p. 168, fig. 19).

p. 20: HENDRIK KOBELL *Strollers and Skaters on a Frozen River with Ships* (1773), Amsterdam, Rijksmuseum (see p. 167, fig. 18).

p. 22: AERT SCHOUMAN *A Yacht and a Three-Masted Ship off the Coast* (c. 1750-1755), Weimar, Klassik Stiftung Weimar, Graphische Sammlungen (see p. 27, fig. 1).

p. 492: HERMAN SAFTLEVEN *Study of Rose Champions* (1682), Chestertown, MD, Collection of Clement C. Moore II (see p. 36, fig. 4).

p. 494: ADRIAAN DE LELIE *The Art Gallery of Jan Jansz Gildemeester* (1794-1795), Amsterdam, Rijksmuseum (see p. 400, fig. 3).

p. 512: JAN LOOTEN *View of a City from a Road on a Hill* (c. 1680), Chicago, IL, Art Institute of Chicago (The Leonora Hall Gurley Memorial Collection) (see p. 84, fig. 6).

p. 524: JACOB DE WIT *Jupiter (in the Guise of Diana) and Callisto* (1733), Cleveland, OH, The Cleveland Museum of Art (Norman O. Stone & Ella A. Stone Memorial Fund) (see p. 177, fig. 10).

p. 528: Attributed to BARTHOLOMEUS JOHANNES VAN HOVE *The Hofvijver in The Hague, seen from the Sint-Sebastiaansdoelen* (c. 1831-1839), Amersfoort, National Cultural Heritage Agency (see p. 424, fig. 2).